

УДК 911.52:551.432

**ШМАГЕЛЬСЬКА М.О.**

### **“ІСТОРИЧНІ ЗРІЗИ” ЗМІН ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОБУЖЖЯ**

Актуальність дослідження просторово – часових зрізів антропогенних змін ландшафтів визначається високою їх динамічністю [5]. Для виявлення вікових і просторових закономірностей розвитку, диференціації та територіальної організації антропогенних ландшафтів використовують специфічні історико – географічні методи: серед яких одним з найважливіших є метод історико - географічних зрізів. Його суть у виявленні й дослідженні етапів найбільш інтенсивної взаємодії природних, соціально-економічних і технічних систем, їхніх якісних змін, формування генетично складних антропогенних ландшафтів та історико-географічних систем [3]. Розвиток системи взаємодії суспільства і природи в часі обумовлений динамікою населення, еволюцією господарства і ритмікою ландшафту, лежить в основі періодизації взаємодії населення і ландшафту та визначає систему історико-географічних зрізів [9].

Метод історичного (часового) зрізу, що використовується для аналізу історії становлення антропогенної змінності ландшафтів використовували Жекулін В.С. [6], Воропай Л.І. [2], Романчук С.П. [2;9]. Так, В.С.Жекулін, визначив історичні зрізи змін ландшафтів Новгородського краю [6]. Л.І. Воропай та М.М.Куниця застосовували цей метод при вивченні селитебних ландшафтів Поділля [2]. С.П. Романчук розробив загальні положення застосування цього методу [5]. Спроби такого аналізу ландшафтів Подільського Побужжя – території нашого дослідження, зроблені у краєзнавчих нарисах, де фрагментарно розглянуто заселення та історія господарського освоєння природних ресурсів регіону [4].

Завданням цього дослідження є визначення етапів формування антропогенних ландшафтів Подільського Побужжя із урахуванням найінтенсивнішої взаємодії природних чинників з соціально-економічними та етнічними чинниками, а також встановлення просторово – часових меж антропогенних змін природи регіону.

Використовуючи метод історико-географічного зрізів, з метою вивчення історії природокористування Подільського Побужжя, ми керувалися такими принципами:

1. Синхронність аналізу всього матеріалу, тобто вивчення всіх компонентів навколишнього середовища у взаємозв'язку з іншими компонентами. Наприклад, використовуючи хроніки минулих років для цілей реконструкції клімату даного періоду, ми мали на увазі взаємозв'язок клімату з особливостями сільськогосподарської технології досліджуваного періоду, що відбивається в сприйнятті хліборобами різних типів погодних умов. Вивчення солеваренного промислу неможливо без глибокого знання гідрогеологічних умов, а також промислів, що обслуговують солеваріння. Поряд з болотними рудами (залізом) для господарських потреб широко використовували туфоподібні породи Середнього Побужжя. Очевидно, що в ланцюзі досліджуваного взаємозв'язку виявиться і характер впливу людини на природу. При вивченні давнього судноплавства ми враховували особливості водного режиму рік і озер, що залежать, в свою чергу, від циклічних змін клімату. Є очевидним взаємозв'язок між особливостями землекористування, сільським розселенням та соціально – економічним розвитком.

2. Виявлення і поглиблене вивчення взаємозв'язків між природою, населенням і господарством дозволив оцінити ступінь і характер впливу людини на природу Подільського Побужжя. Характер взаємозв'язків обумовлений насамперед прогресом суспільного розвитку, хоча природне середовище нерідко вносить істотні корективи в хід історичного процесу. У залежності від цілей конкретного дослідження знаходиться і процес виявлення провідних взаємозв'язків. Так, при вивченні історії освоєння ландшафтів, найбільш істотними є взаємозв'язки між особливостями сільськогосподарської технології обумовленими рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин – з одного боку, і характером ландшафту – з іншого. Головним поняттям є система землеробства у яку включаються функціонально зв'язані елементи сільськогосподарської технології, природні властивості ландшафту, суспільні елементи. Історично мінливі типи взаємодії суспільства і природи знаходять своє відображення в змінах систем землеробства.

3. Територіальна цілісність району де ми проводили дослідження історичних зрізів дозволяє зіставляти дані про минуле і сучасне природокористування. Матеріали багатьох фундаментальних праць в області аграрної історії важко зіставити з даними про сучасний стан ландшафту району дослідження у зв'язку з їх неадекватністю. Відомо, що багато статистичних даних стосується воєводств, губерній, повітів без урахування ландшафтних умов. Тому для вивчення всього процесу розвитку (зміни) географічного об'єкту, необхідно із самого початку визначити межі досліджуваної території.

4. Вивчення історичних зрізів досліджуваного району супроводжувалося встановленням хоча би тимчасових його меж. Дуже важливо, щоб зрізи вивчалися за окремими етапами розвитку території, в залежності від наявності історичних джерел, а не за тимчасовими проміжками [2;7].

Таким чином, повний історико – географічний зріз враховує комплекс усіх взаємозв'язків між суспільством і природою, характерних для даного періоду.

За допомогою “історичних зрізів” вивчають закономірності розвитку та особливості природних систем, їхньої просторової структури, екологічного і ресурсного потенціалу; закономірності формування й розміщення соціально-економічних систем; характер зв'язків і взаємодії цих систем різних класів; закономірності антропогенних змін ландшафтів і формування природно-господарських, історико-географічних систем.

Історична глибина зрізів визначається тривалістю господарського освоєння регіону. Подільське Побужжя – регіон стародавнього, довготривалого та щільного заселення. Цьому сприяли просторове розташування території та природні чинники.

Господарське освоєння долини річки Південний Буг почалось з кінця УІ тис. до н.е. (Буго-Дністровська культура). Перші помітні зміни структури русел Південного Бугу та його приток пов'язані з їх використанням як водних торгових шляхів. У ІІ – на початку І тис. до н. е. вони мали неабияке значення в торгових стосунках населення околиць Дніпровсько – Бузького лиману з Егейським світом. Починаючи з І-го тисячоліття н.е. відбуваються докорінні зміни ландшафтної структури русла пов'язані з побудовою ставків, каналів та водосховищ. Господарське освоєння водних ресурсів призвело до формування водних антропогенних ландшафтів – штучних наземних водойм.

Основним заняттям населення було землеробство та скотарство. Хоча скотарство у племен Буго – Дністровської культури за економічним значенням стояло нижче за землеробство. У ІУ-ІІІ тис. до н.е. зароджується орне землеробство з використанням тяглової сили бика. Первісною формою рільництва було вирубне (підсічне) та перелогове землеробство. Хлібороби освоювали нові площі, обробляючи їх доти, поки ґрунт зберігав родючість, а потім знову переходили на нові ділянки. З удосконаленням знарядь праці переліг трансформувався у двопілля – парову систему рільництва. Найбільш поширеною була форма, за якою перший рік поле засівали, а потім давали відпочити. Воно служило пасовищем чи сінокосом. Поступово, з початку ІІ тисячоліття, на території Побужжя формується трипільська культура. Трипільці поле розділяли на три ділянки, одна з яких залишалася під паром, інші послідовно займали озимими і ярими культурами. Із введенням трипільної системи землеробства збільшувалася площа ріллі, зростала врожайність, певною мірою зберігалася необхідна структура ґрунту. Так починалась історія господарського освоєння земельних ресурсів – формування сільськогосподарських польових та лучно – пасовищних ландшафтів Подільського Побужжя.

Інтенсивне та різнобічне господарське освоєння природних ресурсів Подільського Побужжя призвело до формування нових, своєрідних антропогенних ландшафтів. Процеси взаємодії суспільства і природи активізуються, поглиблюються, набувають нові “канали” зв'язків, стають більш розгалуженими. У процесі заселення відбувається відкриття і дослідження території Подільського Побужжя, утворення господарського укладу, а також формування систем розселення. Велике значення мають площа, географічне положення та природні властивості території дослідження. До останніх належать: відносна однорідність природних умов, які впливають на особливості заселення, на диференціацію деяких господарських процесів; набір природних ресурсів, що визначають подальший напрямок процесів освоєння; технічна характеристика природних ресурсів, яка дозволяє визначити ступінь та глибину подальших перетворень. Заселення території Подільського Побужжя безпосередньо сприяло формуванню селитебних антропогенних ландшафтів. Ландшафти заселених територій або селитебні займають особливе місце в структурі антропогенних ландшафтів. Враховуючи глибину перетворення природних ландшафтів, більшість авторів розділяють селитебні ландшафти на два типи: міські та сільські антропогенні ландшафти[5]. Принципово нові системи зв'язків між суспільством і природою, в першу чергу пов'язані з впливом міст. Вони ускладнюють та поглиблюють вплив людини на природу. ХІІ – ХІІІ ст. – період розквіту середньовічного міста. Формуються його зовнішній вигляд, планування, оборонні споруди. В середині ХІУ ст., після визволення з-під золотоординського іґа, землі Подільського Побужжя зазнавали нападів з боку кримсько – татарських орд. Щоб протистояти цим набігам була збудована система оборонних замків, багато з яких переросли в міста. Будували замки в основному з дерева. Лише Кам'янець - Подільський, Меджибіж, Хотин мали кам'яні укріплення. У середині міста природні ландшафти швидко замінювались

антропогенними. В міських ландшафтах корінних змін зазнають всі натуральні компоненти і ландшафти, тоді як в сільськогосподарських - переважно ґрунтовий покрив, водних антропогенних – поверхневі води тощо. Більше того, вони можуть перебудовуватись неодноразово і зрештою мало чим нагадують свої натуральні аналоги. Також, під впливом міст змінювалось природне середовище віддалених територій. Подальший розвиток детально досліджено у працях присвячених антропогенним ландшафтам Правобережної України [4;5].

Проте встановленні просторово – часові зрізи господарського освоєння ландшафтів дослідження Подільського Побужжя включають в себе етапи зародження, становлення та функціонування антропогенних ландшафтів. Для пізнання сучасної ландшафтної структури Подільського Побужжя найбільш важливими є такі “історичні зрізи”(етапи):

I. Етап зародження антропогенних ландшафтів. Він включає в себе 4 періоди: пізнього палеоліту ( 40-30 тис. до н.е.); неоліту – трипільської культури (IV – III тис. до н. е.); черняхівської культури ( II- IV ст.) та ранньослов'янський період (VI – VIII ст.);

II. Етап становлення антропогенних ландшафтів: давньоруський період (IX –серед. XIII ст.); період розвинутого феодалізму ( серед. XVст. – 30 –ті роки XVI ст.); період занепаду феодалізму і зародження капіталізму ( друга полов. XVII ст. – серед. XIXст.);

III. Етап активного розвитку антропогенних ландшафтів. Доцільно поділяти на: період розвитку промислового капіталізму (друга пол. XIX ст. – початок XX ст.); початок XX ст. до 70 – х років у XX ст.; сучасний період розвитку антропогенних ландшафтів (XX – XXI ст.).

Особливо помітні якісні зміни у процесі взаємодії суспільства і природи відбуваються у переломні історичні періоди розпаду старих і розвитку нових соціально – економічних формацій. Ці періоди служать своєрідними “стрибками” у загальспрямованому розгортанні процесів взаємин суспільства і природи. Визначними є й періоди розквіту соціально – економічних відносин визначеної формації[7;9].

Крім того, при пануванні того самого способу виробництва, просторові розходження функціонування системи взаємодії суспільства і природи в значній мірі залежать від ландшафтної структури території. При цьому спостерігається ряд закономірностей. 1. Кожна з форм господарства створює специфічний набір антропогенних ландшафтів; 2. Зональні фактори і ландшафтна структура території визначають можливість застосування і поширення тих чи інших форм господарства; 3. Реалізація тієї чи іншої форми господарства можлива при визначеній щільності населення; 4. В аналогічній ландшафтній ситуації, при однаковій щільності населення, виникають ідентичні форми природокористування (при тому самому господарсько - культурному типі); 5. Щільність населення лімітується демографічною ємністю ландшафту при наявній формі господарства й у відповідному його стані; 6. Стан ландшафту визначається характером і ступенем освоєння, тривалістю експлуатації і кліматичною фазою; 7. При сприятливих можливостях розселення відбувається постійне розширення ареалу антропогенних модифікацій ландшафтів; 8. Досягнення межі демографічної ємності ландшафту і її коливання викликають кризу господарства і локального ландшафту. Результатом цієї кризи є господарське освоєння нових територій, а при наявності відповідних продуктивних сил у суспільстві - перехід до більш високих форм господарства; 9. При розселенні освоюються в першу чергу ландшафти, найбільш відповідні формі господарства; 10. Від центрів населеного ареалу до його периферії спостерігається зменшення щільності населення і спрощення форм господарства; 11. Освоєння нових територій та введення нових форм господарства при незмінному способі виробництва супроводжується прискоренням

ростом населення; 12. Нові форми господарства з'являються локально на загальному тлі колишніх форм, співіснуючи з ними тривалий час; 13. Зміна форм господарства і підвищення їхньої комплексності призводить до підвищеної вибіркості стосовно ландшафтної структури території і ландшафтної переорієнтації господарства; 14. У межах господарської зони більш складна ландшафтна структура території володіє більшою господарською привабливістю [9].

Але охарактеризовані вище пункти дійсні для стабільної ситуації, коли виключаються війни і несприятливі політичні фактори. В окремих випадках ворожі напади й епідемії можуть викликати значний регрес господарства. Ці закономірності, навіть при відсутності прямих свідчень про характер і розміщення антропогенних ландшафтів, можуть підказати спрямованість господарства, ступінь освоєності території яка досліджується, якщо відома кількість і розміщення населення, його динаміка в часі і просторі, зв'язок з визначеними ландшафтами.

Також при застосуванні історико-географічних зрізів особливо важливі синхронність та інтеграційність аналізу історико-географічної інформації, визначення системоутворюючих зв'язків і взаємодії різнотипних географічних систем, оцінка інтенсивності антропогенних змін ландшафтів, виявлення регіональних відмін історико-географічних систем [1;2]. Важливо найповніше реалізувати принцип історизму та генетичності. Врахування переходу від розгляду антропогенних ландшафтів як просторових утворень до розгляду їх як просторово – часових утворень [11].

Отже, визначення системи “історичних зрізів” – періодів найбільш інтенсивної взаємодії природних, соціальних і економічних процесів, найбільш глибокого впливу суспільства на природні умови і ресурси, є однією з головних умов історико – географічного дослідження.

Прикладна актуальність історико – географічних досліджень зумовлена їхнім значенням у вирішенні завдань раціонального природокористування і ландшафтознавчого прогнозування, існування попиту на історико – ландшафтознавчу інформацію з боку інших наук, зокрема історії та археології. Історико – географічні дослідження відіграють істотну роль в розв'язанні багатьох життєвоважливих проблем сучасності – у розробці наукових основ охорони, оптимізації і моніторингу навколишнього середовища та географічного прогнозування.

1. Воропай Л.И. Роль антропогенного фактора в развитии географической оболочки. – Черновцы, ЧГУ, 1975. – 74 с.
2. Воропай Л.И. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы. // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М.: 1981. – с. 30 – 41.
3. Воропай Л.И. Историко - географічні зрізи. Історична географія // Географічна енциклопедія України. К., 1990 - Т. 2. – с. 84-85.
4. Денисик Г.І., Любченко В.С. Подільське Побужжя : краєзнавчі нариси: - Вінниця, ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
5. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. : – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
6. Жекулин В.С. Историко-географические аспекты природопользования // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М.: 1981. – с. 8-17.
7. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. Н.: НГПИ, 1982. – с. 80 – 84.
8. Историческая география и проблемы географического прогнозирования. Метод. указания. Черновцы, - 1976. – 68 с.
9. Романчук С.П. Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов прошлого (методы исследований) // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М. 1981. – с. 68-78.
10. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: За ред. проф. Б.Д. Лановика - К.: Генеза, 1994. - 368 с.
11. Фаріон Ю.М. Об'єктні проблеми історичного ландшафтознавства // Український Географічний Журнал. 2002. - №3. – с. 11 – 16.

Historical – geographical stages are the periods of the most intensive cooperation of natural, social and economic processes. The periods of the deepest societies, influence on the environment of Podol Pobushchja are determined in this article.